

NIEUWSBRIEF

Stichting

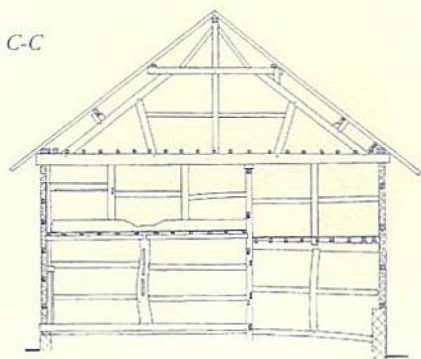
Bouwhistorie

Nederland

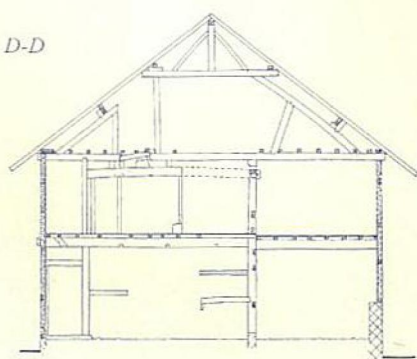
Nr. 35

Aug. '04

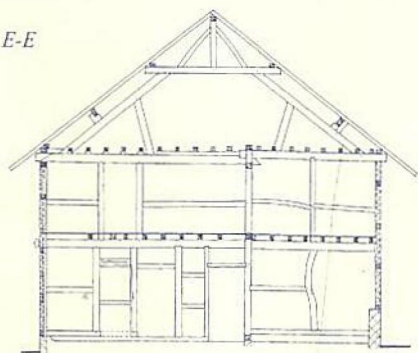
C-C

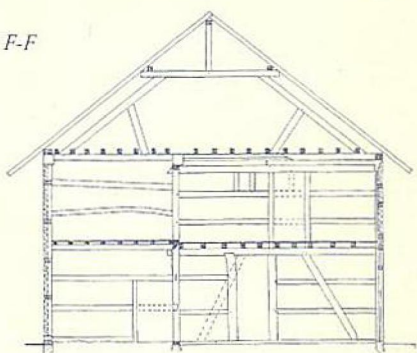
D-D

E-E

F-F

Inhoud

- 1 Van het bestuur
- 3 In Memoriam – Herman Strijbos
- 4 Bouwhistorisch Platform
- 21 Pauze
- 21 Jahrestagung AHF Wuppertal 2004
- 28 Vraag en Antwoord
- 30 Korstmossen en muurbloempjes
- 32 Redactie, kopij en donateurs

*Afb. rechts. Buren, kerkvloer koor.
(Foto A. Reinstra)*

Van het Bestuur

Samenstelling bestuur

Ir. J.C.M. van Niekerk,
voorzitter,
Bureau Monumenten &
Archeologie,
Keizersgracht 123,
1015CJ Amsterdam,
tel. 020-5524888.

Drs. K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Varenstraat 75,
3765 WK Soest,
tel. 035-6021295,

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A.van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gemeente Delft,
tel. 015-2602182.

Toen in 1991 de SBN werd opgericht werden de volgende doelstellingen geformuleerd: 'het bevorderen van de publieke belangstelling voor bouwhistorisch onderzoek, alsmede het bevorderen van de kwantiteit en kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland'. In de praktische uitwerking daarvan gaat het om drie speerpunten: een inbedding van bouwhistorie in de wet- en regelgeving betreffende de monumentenzorg, het creëren van een draagvlak voor de bouwhistorie bij allen die betrokken zijn bij monumenten en monumentenzorg, en om het inpassen van het bouwhistorie in onderzoeks- en onderwijsprogramma's. Eigenlijk zouden we wel veel willen, maar niet alles kan, en zeker niet tegelijk. Er zullen daarom keuzes moeten worden gemaakt en prioriteiten gesteld. Onlangs heeft een prettig gesprek plaatsgevonden met de directeur van de RDMZ dat een goede basis vormt voor een beter contact met die dienst, onder meer aangaande de inbedding van bouwhistorie in de wet- en regelgeving en de praktijk van de monumentenzorg.

De voorbereidingen voor de jaarlijkse donateursdag zijn inmiddels al een flink eind op weg. Die dag moet voor de SBN het hoogtepunt van het jaar zijn en

Drs. P. Mesken,
penningmeester,
Tarantellastraat 61,
1326 LX Almere,
tel. 036-5331236,
SBN giro 273441

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HV 'sHertogenbosch,
tel. 073-6136753,
tel. 073-6155489

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189.

mede daarom heeft het bestuur onlangs besloten dat de SBN zelf geen tussentijdse donateursdagen of excursies zal organiseren. De SBN zal uiteraard zo mogelijk wel bij kunnen dragen aan door derden georganiseerde symposia etc. De donateursdag 2004 zal op zaterdag 23 oktober in Nijmegen worden gehouden waar dan een interessant gemeentelijk bouwhistorisch inventarisatieproject wordt afgerond. Het ochtendprogramma zal plaats vinden in het gebouw 'De Vereeniging', 's middags zullen er excursies worden gehouden, eindigend in een bouwhistorisch verantwoorde ambiance. Het programma en het aanmeldingsformulier zal te zijner tijd worden verzonden. Maar reserveer nu al de datum van 23 oktober in uw agenda.

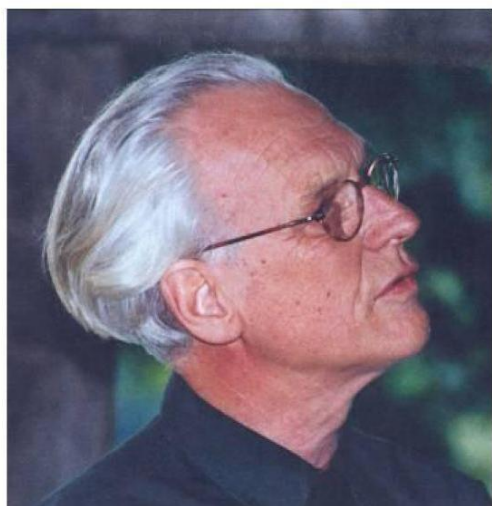
Onze penningmeester Petra Mesken let niet alleen op de financiën maar werkt ook hard aan een vernieuwing van de website van de SBN die naar verwachting na de zomervakantie operationeel zal zijn. We houden u op de hoogte.

Tot slot een woord van dank aan Dik Berends. Dik heeft te kennen gegeven zich na vele jaren uit de redactie van de Nieuwsbrief terug te trekken. Vanaf 1995 heeft hij met een vakkundig en kritisch oog de bijdragen voor de Nieuwsbrief doorgenomen en verslagen gemaakt van de vele Platforms. Dik, nogmaals bedankt voor je inzet voor de SBN en ons vak in het algemeen!

Wim Weve (secretaris)

In Memoriam - Herman Strijbos

Een oudere jongere is ons ontvallen

Op 77 jarige leeftijd is in juni 2004 in zijn woonplaats Eersel de architect Herman Strijbos gestorven na een ziekbed van een half jaar. Wij kennen Herman als bouwhistoricus, maar in ons vakgebied vond hij zich nog een aankomende jongeling. Bij zijn afscheid als directeur van Welstand Oost-Brabant in 1988 zei hij mij dat hij fulltime bouwhistoricus wilde worden. Hij vroeg me of hij dit vak bij de Bouwhistorisch Dienst in Den Bosch, waar hij tijdens zijn welstandswerk al kennis mee had gemaakt, kon komen leren. Voor hem werd met plezier een plaats ingeruimd. Al snel

waren de rollen echter omgedraaid en leerde Herman de medewerkers en stagiaires wat bouwen was. Jong en oud, iedereen ging graag met hem de oude gebouwen in om te meten en documenteren. Herman was naast een goede bouwkundige ook een buitengewoon prettig mens die met iedereen goed kon opschieten. Gemoedelijk Brabants, wat mompelend, maar wel heel rechtlijnig in zijn opvattingen, die hij niet onder stoelen of banken stak. Er zaten gaten in zijn bouwhistorische kennis, maar dat weerhield hem niet uitspraken te doen tijdens zijn vele lezingen en op het Bouwhistorisch Platform waar hij een trouwe gast was. Zijn ongeremde hardop nadenken heeft veel nieuwe gezichtspunten opgeleverd. Zo heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kijk op boerderijen. Hij toonde aan dat de Brabantse boerderijen in hun kern vaak veel ouder zijn dan de 19de eeuw, iets wat voordien werd aangenomen. Door nauwgezet bouwhistorisch onderzoek in boerderijen uit te voeren kwam hij tot deze stellingname. Hiermee heeft hij het boerderijen onderzoek een nieuwe impuls gegeven. Maar Herman hield zich ook bezig met andere gebouwen, vooral kerken hadden zijn interesse. Zijn publicaties over de middeleeuwse kerken in de Kempen 'Kerken van heren en boeren' (1995), in 's-Hertogenbosch en de Meierij waarin het gebruik van baksteen en natuursteen wordt behandeld (25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch, 2000) en over Kempische gotiek in het jaarboek Monumentenzorg 1992, waarin hij korte metten maakt met deze terminologie, getuigen daarvan. Maar ook het oude stadhuis van Oirschot werd aan een onderzoek onderworpen. En niet te vergeten de vele studies over baksteenconstructies, steenverbanden en metseltekens in plaatselijke heemkunde bladen, maar ook in het Restauratie Vademecum en het Brabants Historisch Jaarboek (1999) leeft zijn gedachtegoed voort. Over al deze zaken sprak hij met ons, zonder onderscheid des persoons, jong en oud, groen en rijp. Zo was

hij zelf ook: ervaren en onbevungen, een oudere jongere..., de bouwhistorie en de monumentenzorg zullen hem missen.

Ad van Drunen

Bouwhistorisch Platform

Data Bouwhistorisch Platform 2004

25 augustus

27 oktober

15 december

Bouwhistorisch Platform - 27 augustus 2003

Het orgel van de Herv. kerk van Oosthuizen - Wim Diepenhorst

Wim Diepenhorst toonde met zijn uiteenzetting aan dat ook bij de restauratie van orgels bouwhistorisch onderzoek gewenst en noodzakelijk is. Het Oosthuizer orgel staat bekend als één van de oudste Nederlandse orgels (Middelburg 1479, Alkmaar 1511, Krewerd 1531) en zou dateren uit 1521. Op basis van het uiterlijk is het orgel met het vlakke front in de eerste helft van de 16de eeuw te dateren. De binnenkant van het instrument laat echter zien dat er meer aan de hand is. Ook de klank is niet typisch gotisch maar eerder barok (na 1650). De luiken dateren uit 1829 en de balustrade is van 1871.

Wim constateerde interessante zaken bij zijn onderzoek. Zo zijn er ventielen die met draden aan de toetsen zijn verbonden; geciseleerde frontpijpen met de tekstvermelding 'schoon gemaakt' en de naam 'Knipscheer'; oude loden pijpen (vanaf eind 18de eeuw: mengsel tin-lood); het labium in de vorm van een spitsboog, etc. Diverse onderdelen bleken later aangepast of aangebracht te zijn, waaronder de soldeersels van cilinder en hoed, merktekens van de orgelmaker boven en onder de soldeerlijn en de vermelding van de toon. Verder ook de pijpvoet die iets is aangesoldeerd en de inscriptie met de datering 1670, die over de soldeernaad is aangebracht. Al deze ingrepen zijn in verband te brengen met een aanpassing van de toonhoogte. Ook bij het klavier zijn wijzigingen herkenbaar: het toetsenbord met ivoren toetsen heeft een omvang F-G-A tot GII-AII, die past bij de periode en ook de datum 1521; aan de achterkant bevinden zich eenvoudige eiken toetsen, het walsbord is vermaakt en de oorspronkelijke achterkant bevindt zich nu aan de voorkant, etc.

Voor de wijzigingen en de verbouwing van het orgel in 1670 is naar alle waarschijnlijkheid Pieter Bakker verantwoordelijk, die in dezelfde tijd een nieuw orgel voor de kerk van Monnikendam bouwde. De laatste restauratie vond plaats in 1960-'66

door de firma Flentrop, waarbij men het orgel in de 16de eeuw dateerde en de toonhoogte ook daarop afstemde. Helaas was de stemming ongeschikt (onzuiver) voor huidig gebruik. Bij de recente restauratie is daarom gekozen voor herstel van een stemming naar de 17de-eeuwse situatie die wel geschikt is. Hiervoor worden onder andere de pijpen verlengd en twee nieuwe blaasbalgen aangebracht.

De vensters van Oude Delft 120 te Delft - Hugo Knook

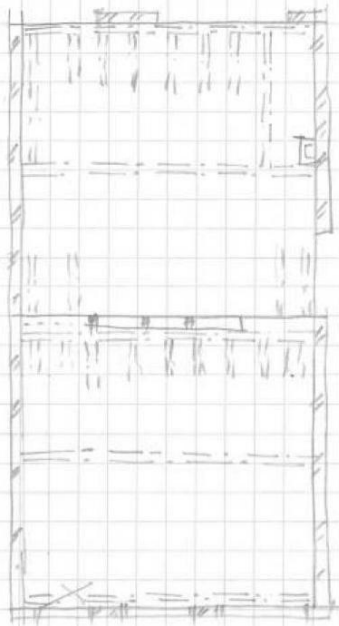
Een aardige omstandigheid bij een restauratie van een huis kan zijn dat de eigenaar tevens architect en bouwhistoricus is. Met de speurzin van een detective deed Hugo Knook bouwhistorisch onderzoek in zijn eigen woning en met de grootste zorgvuldigheid is hij aan het restaureren gegaan.

Het diepe pand met voor- en achterhuis heeft op het eerste gezicht een voorgevel uit de eerste helft van de 19de eeuw, met schuifvensters op de begane grond en empirevensters op de verdieping. In feite dateert het pand echter uit omstreeks 1550 en werd het in de late 16de eeuw uitgebreid.

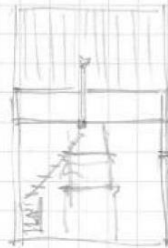
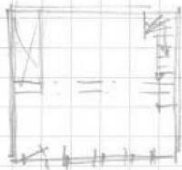
Het onderzoek bracht het volgende aan het licht: de minst gewijzigde kozijnen bevinden zich op de verdieping. Ze zijn van grenenhout, drielijig met wisseldorpel (verhoudingen gulden snede), met aan de buitenzijde een kraal en binnen als onderdeel van het kozijn een vaste 'latten' sponning. (zie onderstaande foto). De roedeverdeling was een van onderin 4 x 5 en boven van 3 x 5 ruiten.

Opmerkelijk was ook dat het zoldervenster compleet in een werkplaats moet zijn gemaakt. Het was onderin afgehakt om het raam er nadien in te kunnen schuiven. De 18de-eeuwse schuifvensters op de begane grond zijn van eikenhout, bestaande uit een massief kozijn, een vast kalf en kwartrond profiel aan de buitenzijde. Bij de ontmanteling bleek verder dat de binnenmuur op de begane grond nog resten van een oude voorgevel bevatte, met rechts een voordeur en links de afdruk van een massief kozijn met luiken, waarvan de onderdorpel aan de buitenzijde voorzien was van een kwartrond profiel. De aanwezige balklaag bestaat uit één moerbalk per ruimte plus kinderbalken en strijk balken. Afgezaagde consoles getuigen van de steunconstructie. De conclusies na het onderzoek zijn dat rond 1550 in een eerste bouw fase een klein huisje werd gebouwd, namelijk het huidige achterhuis. Circa 30 a 40 jaar later moet, gezien de balklagen en de overeenkomende 16de-eeuwse kozijnprofilering van de vensters aan de binnenzijde van de huidige voorgevel, en de sporen in de binnenmuur, het voorhuis zijn aangebouwd. De schuiframen met vast kalf op de begane grond, de vensters op de verdieping en de nog bestaande kap van het achterhuis dateren uit het eind van de 17de eeuw of de eerste helft van de 18de eeuw en dat betekent dat het pandje in die periode is opgehoogd.

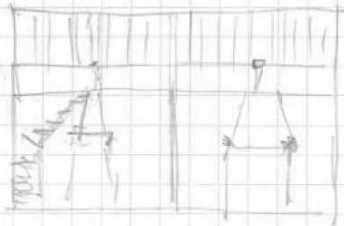
BD 120. DATTIGROND B.G.

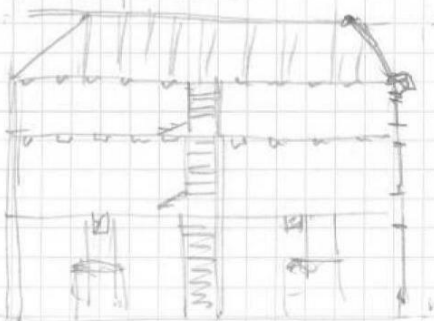
face 1

face 2

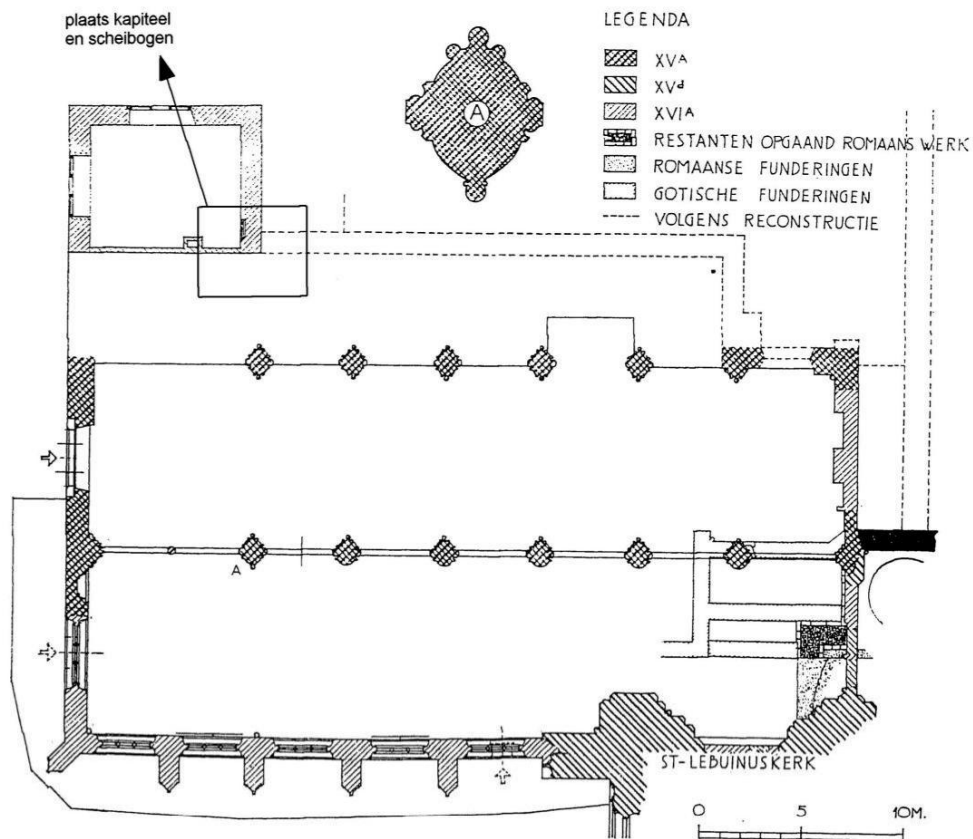
face 3

Afb. Schets bouwfaserig Oude Delft 120. Tek. H. Knook.

Restanten Mariakerk te Deventer - Dirk de Vries

Dirk de Vries deed verslag van een interessante vondst in het pand Nieuwe Markt 1 – hoek Hofstraat in Deventer. Daar werd namelijk een gotische boog met een gepleisterde dagkant aangetroffen, die zich in de zijgevel op de verdieping op 1,5 m uit de voorgevel aftekent. Ook in de achtergevel van het pand bevindt zich een grote spitsboog. De aanzet van de deze boog rust op een koelbladkapiteel van trachiet met polychromie (groen, blauw). Aan de andere kant van de muur, in het hoekpand dat als sacramentskapel bekend staat, is dit kapiteel ook zichtbaar. Dit alles is in verband te brengen met de resten van de vroegere Mariakerk.

Afb. De O.L.V kerk te Deventer met linksboven de plek waar de bogen en het kapiteel vrijkwamen. Tekening uit de Geïllustreerde Beschrijving Zuid-Salland.

Van deze driebeukige kerk werd het schip vernieuwd in 1400-1458 en in het begin van de 16de eeuw werd de noorder zijbeuk verbreed en verhoogd in verband met de verbouwing tot hallenkerk (datering: 1520 - kap boven zuidelijke zijbeuk). De huidige situatie is dat het dak van het schip is verdwenen (thans een open ruimte) en dat de zuidkolommen en scheibogen van de nog bestaande zuidbeuk (later arsenaal) nog in het huidige muurwerk aanwezig zijn. Aan de noordwestzijde van het schip bevindt zich op de hoek van de Nieuwe Markt/Grote Kerkhof een pand, de voormalige sacramentskapel (uit 1484 en in 1543 vernieuwd en verhoogd). Ter plaatse van de

vroegere noordelijke zijbeuk, langs de markt en de Hofstraat, werden rond 1612 huizen gebouwd.

Concluderend: de gotische bogen zijn aan te merken als scheibogen tussen het schip en de noorder zijbeuk (achtergevel) en scheibogen in de zijbeuk (zijgevel). De positie van het kapiteel, op de zuidoosthoek van de vroegere sacramentskapel, blijft echter raadselachtig omdat deze niet bij de overige traveematen past. De grotere traveebreedte bestaat niet aan de zuidzijde van het schip bij de zuidbeuk. Dit betekent een asymmetrie in de opzet van de plattegrond en dus rijst de vraag, of de afwijkende maatvoering van de eerste travee in verband kan worden gebracht met een westwerk, torenfront, een hoektoren of een eventuele klokkentoren. Hierop kon nog geen antwoord worden gegeven.

Elisabeth Stades-Vischer

Bouwhistorisch Platform 10 december 2003

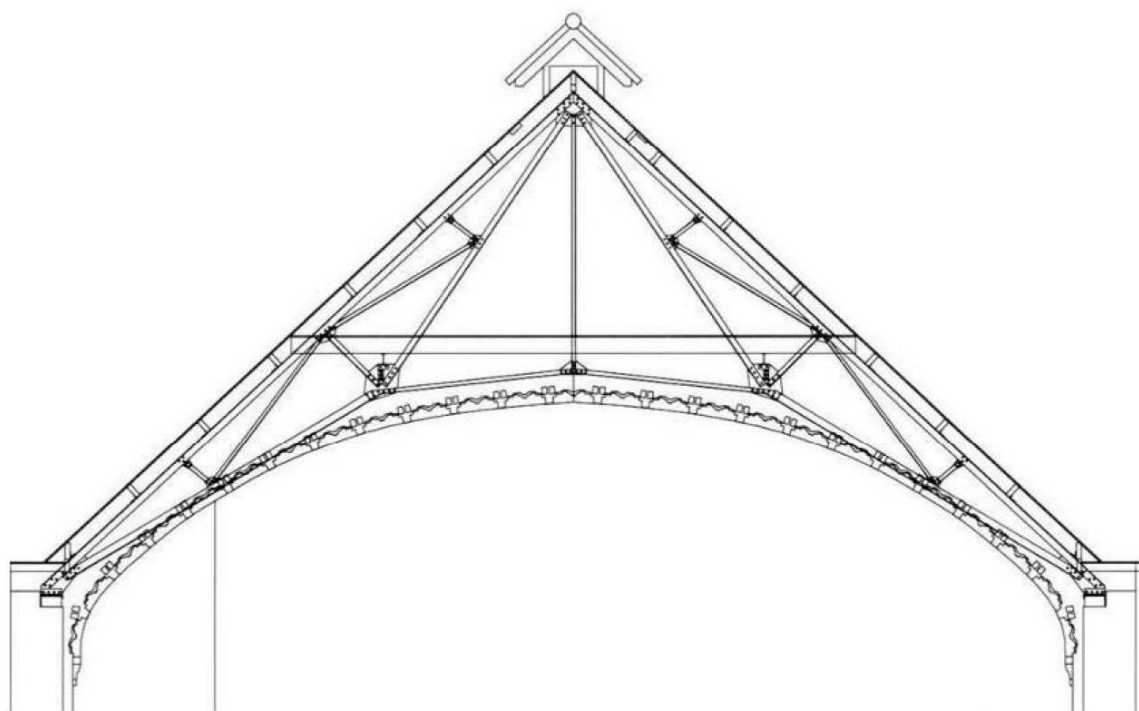
Luxor te Arnhem - Cees Jan Frank en Frank Haans

In 2000 werd door het Monumenten Advies Bureau (MAB) een eerste bouwhistorische verkenning uitgevoerd naar het Luxor-theater in Arnhem. Deze voormalige filmtempel uit 1915 sloot in 1984 de deuren en werd vervolgens een cultureel jongerencentrum en popzaal. Die functie behield het tot eind jaren '90. Sindsdien staat het pand leeg en wacht het op een herbestemming.

Het gebouw werd ontworpen door architect Willem Diehl (1876-1959) in opdracht van F. van Laeken. Deze Van Laeken had in Parijs bij de beroemde Pathéfabrieken kennis opgedaan van het filmvak en wist in Arnhem de ondernemers te interesseren voor een bioscoop. Niet zomaar een bioscoop, maar één voor de welgestelde bovenlaag. Om die reden kwamen er behalve een filmzaal met theaterpodium en orkestbak ook een luxe foyer of tearoom met fraaie meubels, waarvan er diverse bewaard bleven. Hoewel het gebouw in vormgeving en indeling vrij traditioneel werd, kreeg het wel de meest geavanceerde technische installatiesystemen. Zo werd een centrale verwarming en een mechanische drukluchtventilatie aangebracht en kreeg het gloeilampen in het cassetteplafond (zie foto MAB rechts) die gedimd konden worden. Van deze installaties zijn nog grote delen aanwezig, een bijzonder gegeven dat mede aanleiding

vormde voor thematisch vervolgonderzoek door o.a. Meindert Stokroos die eerder de technische installaties in kasteel De Haar in kaart bracht. Het oorspronkelijk ontwerp is verloren gegaan, wel bleef een presentatietekening uit 1914 bewaard. Diehl had oog voor detail en schakelde diverse kunstenaars in voor de aankleding van het in- en exterieur. Zo ontwierp de Rotterdamse beeldhouwer Simon Miedema o.a. fraaie reliëfs met dansende nymfen bestemd voor de voorgevel. Helaas zijn deze terra-cotta platen in de jaren '50 van de 20ste eeuw weggewerkt achter een laag beton met leiplatten. Eveneens uit Rotterdam afkomstig was kunstschilder Jaap Gidding. Hij kreeg opdracht om de diverse vertrekken, waaronder de foyer en de hal, te decoreren. De hal kreeg aan de rechterzijde o.a. een landschappelijke voorstelling met bomen, pauwen en vlakvullende beschilderingen in Chinese trant. In de foyer creëerde Gidding wandpanelen met pauwen, vrouwen, pages en windhonden. Alles in een stijl die sterk doet denken aan die van de 'Wiener Werkstätte'. Theo Colenbrander ontwierp de tapijten en de lopers, die werden geleverd door de NV Koninklijke Deventer Tapijtfabriek. De wandbespanningen met schermbloemen in de foyer zijn vermoedelijk van de hand van Theo Nieuwenhuis. Door dit indrukwekkende gezelschap van kunstenaars ontstond een opzienbarend interieur dat echter in de loop der tijd soms letterlijk uit het zicht verdween. Een van de onderzoeksvragen was dan ook in hoeverre zijn er nog oorspronkelijke afwerkingen en interieurelementen bewaard, en in welke staat en kwaliteit. Het MAB heeft inmiddels aangetoond, samen met o.a. het SRAL (Stichting Restauratie Atelier Limburg), dat nog veel aanwezig is en dat er mogelijkheden zijn om het ooit zo belangrijke filmtheater weer iets van de oude glorie terug te geven. Het onderzoek werd gelukkig tijdig uitgevoerd, maar een herbesteding is helaas nog steeds niet gevonden en dus blijft het afwachten.

Afb. Dwarsdoorsnede filmzaal met polonceauspanten waaraan het plafond is bevestigd. (Tek. MAB)

De oranjerie van Beerschoten- Dennis Elbersen en Jitse de Hoogh

Na de pauze toonden Dennis en Jitse de resultaten van hun bouwhistorisch- en archeologisch onderzoek naar de oranjerie bij de buitenplaats Beerschoten in De Bilt. Onder begeleiding van Ben Kooij onderzochten de studenten van de afdeling Bouwnijverheid van de Hogeschool Utrecht de restanten van het 19de- eeuwse gebouw dat in 1945 afbrandde en in 1969 definitief werd gesloopt. Op de plek waar in 1823 reeds een oranjerie stond werd in 1850 een groter exemplaar gebouwd. Wie de architect was kon niet met zekerheid worden vastgesteld. Mogelijk was de landschapsarchitect J.D. Zocher erbij betrokken, omdat hij in deze periode door de eigenaar jhr. J.W. Steengracht werd ingehuurd om het park een metamorfose te geven. Van het grote gebouw werden -op basis van de kadastrale kaarten- de kelderfundamenten door Dennis en Jitse getraceerd en vervolgens in twee weken met graafmachines opgegraven. De vele vondsten werden vastgelegd, ingemeten en in de computer getekend. Met behulp van foto's en vergelijkingsmateriaal konden de wanden en de overkapping met het glazen dak worden gereconstrueerd. Dat dit met grote nauwkeurigheid is gedaan bleek uit de beelden en verhalen van hun speurtocht naar onderdelen. Zo werd bijvoorbeeld bij de gemeente De Bilt een oorspronkelijk terra-cotta kapiteel aangetroffen, dat vermoedelijk in Zeist bij de firma Martin is gemaakt. Ook werd bij kasteel Sterkenburg in Langbroek het sieralement van een waterbekken teruggevonden.

Dankzij al die puzzelstukjes ontstond een goed beeld van de oorspronkelijke vorm van de oranjerie. Vergelijking met andere oranjerieën moest de overgebleven raadsels oplossen. Opmerkelijk is bijvoorbeeld de overeenkomst met de bewaard gebleven oranjerie van de verdwenen buitenplaats Hemelse Berg te Oosterbeek. Van dit gebouw uit 1840 is de architect onbekend. Treffend zijn echter de pilasters met bijna identieke terra-cotta kapitelen en de dunne ijzeren polonceauspanten, zoals die getuige de historische foto's ook in Beerschoten zaten.

Indrukwekkend was het staaltje computerwerk dat vervolgens door de heren werd getoond. De 3-dimensionale reconstructies die op basis van de vondsten zijn gemaakt waren erg overtuigend en visueel aantrekkelijk. De virtuele tocht door het gebouw gaf een prima indruk van bijvoorbeeld de lichtinval en de ruimte. Dit beeld was voor de eigenaar zelfs zo pakkend dat hij overweegt om de oranjerie te herbouwen.

Albert Reinstra

Afb. Pag. 11. 3D reconstructie met daarin aangegeven de verschillende vondsten en hun positie in het gebouw. Tek. Dennis Elbersen en Jitse de Hoogh.

Het bouwhistorisch platform van 19 februari was thematisch van karakter en geheel gewijd aan tekens op steen, al dan niet juist als steenhouwersmerken aangeduid. Aan de orde kwamen zin en onzin van het documenteren en het bouwhistorisch belang van de resultaten. Na een meer algemeen verhaal van Jorg Soëntgenrath, volgden twee meer exemplarische verhandelingen over een gebouw door Ronald Glaudemans en Peter Boer.

Steenhouwerstekens - Jorg Soëntgenrath

Jorg heeft als een vervolg op H. Janse & D.J. de Vries, *Werk en merk van de Steenbouwer: Het steenhouwersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle/Zeist 1991 een onderzoek gedaan naar het fenomeen steenhouwerstekens. Daarbij bleek dat er in principe wel aandacht voor het onderwerp is, maar er nog geen volledig overzicht bestaat, ook niet voor het aangrenzende Duitsland. Er blijken nog diverse niet eerder opgemerkte steenhouwerstekens te bestaan. Het steenhouwersteken behoort bij een individu, en - zoals al eerder aangetoond - werd het ook gebruikt bij het ondertekenen van contracten. Ondanks dat bleek dat er ook verschillende individuen hebben bestaan die onafhankelijk van elkaar van eenzelfde teken gebruik maakten. Zo komt op een epitaaf in de St-Eusebiuskerk hetzelfde teken voor als aan de Peperbus te Zwolle. (zie onderstaande afb. afkomstig uit A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem*, Utrecht 1994)

Verskil in plaats en tijd maakt het onmogelijk dat het om eenzelfde handelde. Gezien in een bredere context blijkt dat ook veel andere groepen ambachtslieden merktekens gebruiken (steenbakkers en glasmakers). Jorg bevestigde het feit dat de merktekens binnen een familie evolueren door kleine toevoegingen aan het teken.

De centrale vraag was in hoeverre deze tekens bij bouwhistorisch onderzoek te gebruiken zijn? Het blijkt volgens Jorg dat het belang

van merktekens nogal eens wordt overschat en dat zij voor de datering van een gebouw geen enkele waarde hebben. Wel kunnen ze gebruikt worden om iets te zeggen over het bouwproces binnen een individueel gebouw. Onderzoek aan de Dom te Keulen heeft op het overgebleven oorspronkelijke materiaal 1750 merktekens opgeleverd toebehorend tot 184 individuen. Aan iedere pijler werd door 18-20 steenhouwers gewerkt, veel daarvan werkten ook aan aangrenzende pijlers. Uit nader onderzoek bleek dat per jaar de verwerking van 100 kubieke meter steen haalbaar was. Aan de Dom te Xanten werd aan de

zuidwestelijke beuk rond 1510 door 7-8 steenhouwers gewerkt, hetgeen een redelijk snel bouwtempo inhield. Twee steenhouwers hielden zich speciaal met de kapitelen bezig. Dat bij ouder onderzoek naar deze Dom gipsafgietsels van de gevonden merktekens zijn gemaakt, zonder aan te geven waartoe deze behoorden, toont de zinloosheid van veel onderzoek naar deze merktekens aan.

In Nederland blijkt de documentatie per kerk vaak onvoldoende. Zo blijken er dikwijls meer merktekens dan in 'Werk en Merk' zijn vermeld en is het onduidelijk welke onderdelen wel en welke niet zijn gedaan. De aandacht bleek vooral te liggen op de variatie, niet op de frequentie. Een vraag die hieruit voort kan vloeien is, hoeveel oude bouwmassa hebben we nog en hoeveel daarvan is voorzien van een teken? En moet dat wel ook een gehakt merk zijn, of had het net zo goed een houtskool- of krijtmerk kunnen zijn?

Documentatie steenhouwerstekens St. Jan te 's-Hertogenbosch - Ronald Glaudemans

Ondanks wat veelal gedacht wordt, bevindt zich aan de buitenkant van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch nog het nodige oorspronkelijke materiaal. Tijdens de huidige restauratie wordt dit door Ronald Glaudemans gedocumenteerd, omdat bij de restauratie merktekens zullen verdwijnen. Door de aard van de werkzaamheden kan echter geen sprake van een systematisch onderzoek zijn.

In eerste instantie is het noordoostelijke deel van de kooromgang onderzocht. De voornaamste bekleding van het koorgedeelte en transept was in tufsteen uitgevoerd. Eerder onderzoek van Van der Wal heeft 217 verschillende merken opgeleverd, mogelijk zou het in totaal wel om 340 merken kunnen gaan. Opmerkelijk is dat de merktekens niet enkel in zandsteen voorkomen, maar er ook vrij grote in het tufsteen. Ook bleek dat naast de merktekens ook andere tekens en nummeringen voorkwamen. Zo vond hij aan de straalkapel (1380-1400) de gotische letter H met schreven en bleken de hogels en dekplaten te zijn genummerd, evenals op de kopse zijde van de beeldjes op de luchtbogen.

Steenhouwersmerken aan De Waag te Deventer - Peter Boer

Peter vertelt van zijn onderzoek naar steenhouwersmerken tijdens de recente restauratie van de Deventer Waag (lit. Wijnand Bloemink, Nina Herweijer, Henk Nalis & Ronald Stenvert, *De Waag in Deventer: 475 jaar geschiedenis*, Zutphen 2003, i.h.b. 44-49). Daarbij werden alle in totaal 173 steenhouwersmerken gefotografeerd en gekoppeld aan de fotogrammetrische tekeningen van het gebouw. Deze merken waren terug te voeren op 19 individuen, of eigenlijk 17 omdat twee keer twee tekens gespiegeld zijn en waarschijnlijk aan één persoon toebehoren. Door de sterke verandering van de begane grond kwamen daar weinig tekens voor en ook geen op de in 1913 nieuw aangebrachte kruisvensters. Zes steenhouwerstekens komen tussen de 13 en 51 maal voor. Een mogelijke hypothese is dat het hier gaat om de ploeg steenhouwers die op de bouwplaats het bewerken van de onbewerkte bloksteen hebben bezig gehouden, terwijl de andere afkomstig zijn van steenhouwers die in de groeve te Bentheim werkzaam waren. Zeker is dit echter allerminst, omdat ook stukken steen met pleister zijn bijgewerkt, omdat ze niet pasten. Dat wijst er mogelijk weer op dat de stenen in bewerkte (maar uiteindelijk niet passende) vorm naar de

bouwplaats zijn aangevoerd. Voor de stilistisch wat afwijkende balustrade lijkt dit laatste - prefab aangevoerde onderdelen - het meest waarschijnlijk. Wel blijft ook hier de vraag waarom sommige onderdelen wel van een merkteken zijn voorzien en een dergelijk teken op verder volledig gelijkwaardige onderdelen niet terug te vinden is. Of dit op verschillende betalingswijzen terug te voeren valt, stukwerk versus betaling per dag, blijft voorsnog een open vraag.

Ronald Stenvert

▼ Tabel met daarin alle aangetroffen steenhouwersmerken. Alle merken zijn genummerd en voorzien van een verwijzing naar de gevelzichten.

volg- nummer op tekening	kleur/letter	merk	foto	frequentie	datering gebouwen met dit merk	volg- nummer op tekening	kleur/letter	merk	foto	frequentie	datering gebouwen met dit merk
1	ROOD			51		11	D			2	1500-1520
2	LICHT GROEN			39		12	E			1	
3	DONKER GROEN			16		13	F			1	
4	BLAUW			14		14	G			1	
5	PAARS				gevels: 13 kelder: 5	15	I			1	
6	BRUIN			13		16	K			2	1529-1539
7	ORIE			3	1492-1520	17	kelder- kolom			1	
8	A			2		18	L			1	1465-1485
9	B			4		19	M			1	1475-1500
10	C			4							

Afb. Voorbeeld van de inventarisatie van de merken aan de Waag te Deventer. Zie: Wijnand Bloemink, Nina Herweijer, Henk Nalis & Ronald Stenvert, *De Waag in Deventer: 475 jaar geschiedenis*, Zutphen 2003.

Markt 24-24A en Markt 26/Houtstraat 9-11, Venlo - Birgit Dukers

Het bouwhistorisch onderzoek naar Markt 24-24A en Markt 26/Houtstraat 9-11 werd uitgevoerd door Birgit Dukers in opdracht van de gemeente Venlo. Het onderzoek was deel van haar afstudeerproject aan de Universiteit van Leuven (B.). Naast het bouwhistorisch onderzoek is archief- (kadaster voor de bewoningsgeschiedenis) en dendrochronologisch onderzoek (RDMZ-D.J. de Vries) verricht.

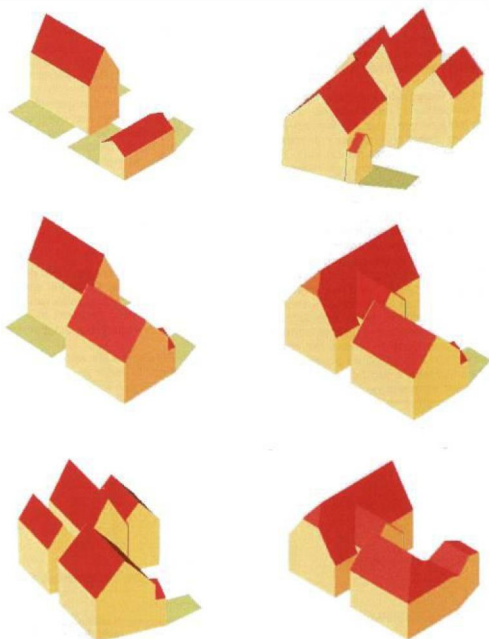
Tot in de 15de eeuw was de Markt te Venlo een vergroot kruispunt van wegen. In de tweede helft van de 15de- en de eerste helft van de 16de eeuw werd het plein vergroot, waarvoor een aantal huizen moest worden afgebroken. De bestaande bebouwing kreeg door de bouw van een nieuw stadhuis in 1598 meer aanzien.

Markt 24-24A is een koopmanshuis, waarvan de kelders en de buitenmuur van de begane grond mogelijk uit de 15de eeuw dateren. Het hoofdhuis met voor- en achterhuis is in 1564 verbouwd, waarbij de kelder naar achteren werd doorgetrokken, het geheel met een verdieping werd opgehoogd en de vakwerk-achtergevel werd versteend. De kap uit 1564 (d) is opgebouwd met twee gestapelde kromstijlgebinten; windschoren en gordingen zorgen voor het lengteverband, een nokgording ontbreekt; de spanten zijn voorzien van gekraste telmerken. In de 17de eeuw werden de plafonds opgehoogd. Het zijhuis nr. 24A werd in de 16de eeuw toegevoegd, maar gezien de kapconstructie vond pas in het begin van de 19de eeuw een ophoging en vernieuwing plaats.

Houtstraat 9-11 bestaat uit een complex van bouwvolumes, met een oudste, 15de-eeuwse kern ter plaatse van nr. 9. Dit was een koopmanshuis, bestaande uit een diep pand van drie bouwlagen met een sporenkap en een met baksteen overwelfde kelder. Op het achterterrein bevond zich een lage dwarsbouw. In de 16de eeuw ontstond het zijpand nr. 11, eveneens met een kelder. In 1527 (d) werd de achterbouw vergroot, aansluitend op de achtermuur van pand nr. 9. In de 17de eeuw werden de huizen bij elkaar getrokken. Onder andere werden doorgangen gemaakt (kelder, verdieping); de kappen werden afgebroken en tot één herbouwd, met de nokrichting evenwijdig aan de straat. Daarbij kreeg nr. 9 een betegelde zoldervloer (graanopslag). Tussen de 17de en 19de eeuw werd nog een keukengebouwje onder een schilddak toegevoegd. In de 19de eeuw vonden inwendige verbouwingen plaats (zie deuren en schouwen) en werden nr. 9 en 11 achter een classicistische lijstgevel verenigd. Aan het eind van de 19de eeuw/begin 20ste eeuw was er de Bank van Lening gevestigd. Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw bevond zich in de achterbouw een puddingfabriek (achterbouw) en op het ogenblik is het opslagplaats voor serviesgoed.

Markt 26 heeft ook een laatmiddeleeuwse oorsprong. Aanvankelijk bestond het uit een onderkelderd, stenen voorhuis (drie vakken, sporenkap en tussenbalkjukken) en een eveneens onderkelderd achterhuis dat waarschijnlijk bestond uit een houtskelet met vakwerkmuren. De gavedekker van het voorhuis heeft mergelstenen muren en bakstenen gewelven. In de 16de eeuw is het pand geheel versteend, werden de kelders verbonden door een uitbreiding van de voorkelder en werden de niveaus van voor- en

achterhuis gelijkgetrokken. De oorspronkelijke begane grond bezat waarschijnlijk een grotere hoogte. Dit is af te leiden uit de rijke plafondafwerking met sleutelstukken (peerkraalprofielen) boven de tweede verdieping. Dit was ongetwijfeld de oorspronkelijke vloer boven de eerste verdieping, waar zich een ruimte met status, een zaal, bevond met een op het oude verdiepingniveau aanwezige schouw. Door de vloer te verhogen kon een tussenverdieping (thans eerste verdieping) worden gecreëerd (bouwfase 17de-19de eeuw). In de 17de eeuw werd een nokgording in de oude sporenkap aangebracht en bij ieder spant werd een nokstijl tegen de tussenbalk gespijkerd. Ook vond er een verbouwing van de achterbouw plaats. Bij een verbouwing in het begin van de 19de eeuw werd het dak met wolfseinden afgeschuind; uit de tweede helft van de eeuw dateert de marmeren schouw op de verdieping. In de 20ste eeuw vonden interne verbouwingen plaats (beg. grond, verdieping) en werd de inmiddels gepleisterde, middeleeuwse gevel boven de pui voorzien van een bakstenen klamp. Het huis had in de 16de eeuw waarschijnlijk een functie als herberg met een vergader- of feestzaal op de verdieping. In het begin van de 19de eeuw was het in bezit van de wijnhandelaar Dionysius Schrijnen en vanaf 1855 van de graanhandelaar P. van Oeyen. Thans is het hele complex in handen van één eigenaar. Van nr. 26 zijn de kelder en de begane grond in gebruik als horecaruimten, de eerste verdieping fungeert als regimentkamer van de Venlose Huzarenvereniging, de tweede verdieping en de zolder zijn buiten gebruik.

Afb. Volumeschetsen van de ingewikkelde bouwfaserings van de panden Houtstraat 9-11.

*Linksboven fase I – XV
linksmidden fase II – 1526,
links onder fase III - XVIIa,
rechtsboven fase IV – XVII,
rechtmidden fase V – XVII,
rechts onder fase VI – XVII-
XXste eeuw.*

(Tek. B. Dukers)

Keizerstraat 98-106 en resten van de Barbarakapel te Gouda - Leo van der Meule
Al in 1994 heeft Leo v.d. Meule in samenwerking met architect ir. F. Goppel een zeer beperkt verkennend onderzoek verricht ter plaatse van de panden Keizerstraat 98-106 (n.a.v. van Open Monumentendag). Het doel was om te achterhalen of daar een klooster had gestaan. Dit bleek niet het geval. Wel werden interessante muurfragmenten in de achtergevels, de vroegere zijgevel van de kapel, ontdekt. De toren van de voorm. Barbarakapel bestaat nog (restauratie 1988) en is ingebouwd door het huidige pand Keizerstraat 106.

In juni/juli 2002 kon een serieuze bouwhistorische verkenning plaatsvinden naar aanleiding van de restauratie van de panden Keizerstraat 104 en 102, met een observatie van nr. 106. Uit hofstedenregisters is te achterhalen dat er in 1397 ter plaatse vijf panden stonden. In de loop van de 15de eeuw werden er vier houten huisjes door het Barbaragilde opgekocht om er de Barbarakapel te bouwen. Deze was vermoedelijk omstreeks 1500 voltooid. Op de kaart van Jacob van Deventer (1566) is de kapel aangegeven, echter met een verkeerde oriëntatie, bij Joh. Blacu (midden 17de eeuw) is de kapel juist ingetekend met de ingebouwde toren aan Kuiperstraat en de zijgevel aan de Keizerstraat. Kort na 1690 werd de kapel, afgezien van de toren, afgebroken en werden ter plaatse van drie traveeën drie panden met klokgevels gebouwd (nrs. 106-104-102). Nog in 1828 werd de situatie ingetekend op de kadastrale kaart: de drie panden, het eerste met ingebouwde toren en een vierde perceel waar de driezijde sluiting van het vroegere koor nog is aangegeven. Op een litho uit 1859 door G.J. Verspuy zijn de pandjes en de resten van steunberen met speklagen zichtbaar en bovendien het vierde pand, de oude koortravee met een hoog spitsboogvenster. In de tweede helft van de 19de eeuw ondergingen de panden inwendige wijzigingen en werden de gevels gemoderniseerd. Sinds 1994 zijn ze als gemeentelijke monumenten aangemerkt.

Van de vroegere kapel zijn in de gevels diverse onderdelen te herkennen. Zo heeft de vroegere voorgevel de rooilijn in de Kuipersstraat bepaald en is op de rechterhoek van Keizerstraat 106 nog een steunbeer met afdeklaat van de toren zichtbaar. In de achtergevel van Keizerstraat 102 bevindt zich een dichtgemetselde spitsboog een de aanzet van een tweede boog. Bij de recente bouwhistorische verkenning zijn in het interieur diverse vondsten gedaan: op de verdieping van Keizerstraat 104, op de hoeken met 106 en 102 bevinden zich gepleisterde kragstenen (bovenplaat natuursteen, geprofileerde ondersteen van gebakken klei), de eronder staande pilasters (baksteen halfrond behakt) en een spitsboog (de meest gave resterende). In huisnr. 102 zijn inwendig de bogen ook zichtbaar geworden, de kragsteen en de eronder staande pilaster zijn echter weggehakt. De voorgevels van 102 en 104 zijn inwendig met een klamp verzwaaard. Een beperkt onderzoek in nr. 106 bracht in de achtergevel een afgehakte kragsteen en een segment van een spitsboog aan het licht.

Opmerkelijk is dat tijdens de opgraving (archeologische werkgroep Golda) ruim onder het vloerniveau van huisnr. 104 diagonaal gelegde, rode tegels (22x22 cm) van de vloer van de Barbarakapel tevoorschijn kwamen. Tevens bevond zich daar de beëindiging van

de oostelijke schuine koorzijde met een stukje zandsteen (onderste speklaag) van een onder nr. 96 verdwijnende aanzet van een steunbeer.

Van de 17de-eeuwse verbouwingen zijn in nr. 102 en 104 de balklagen met diverse ravelingen onderzocht. Nr. 104 was vermoedelijk een voornamer ingericht pand. Tevoorschijn zijn gekomen een vloer met rode en groen geglazuurde plavuizen, de sporen van een stookplaats met de resten van tegels aan weerszijden van een haardplaat en de balklagen met boven de begane grond een trap- en een schouwraveling. Op de verdieping vormt een muur in het pleisterwerk van een gewelfte het spoor van de vroegere stookplaats. Ook is in nr. 104 de puibalk van de 17de-eeuwse onderpui gevonden. Een tegelplint liep door tot in het buurpand nr. 102. In 102 is nog de oude kapconstructie met spanten en gordingen aanwezig.

Concluderend kan worden gezegd, dat de geschiedenis van de panden en de kerk kon worden herleid, de plattegrond van de kapel kon worden getraceerd. Het kerkje bestond uit drie traveeën en een koortravee met driezijdige sluiting. Aanzienlijke resten bestaan nog binnen de huidige bebouwing. Een gemis is dat er in de rapportage geen opmetingstekeningen voorkomen. Voor een meer uitvoerige opname ontbraken helaas de financiële middelen.

Molen ‘Het Haantje’ in Weesp - Nico Jurgens

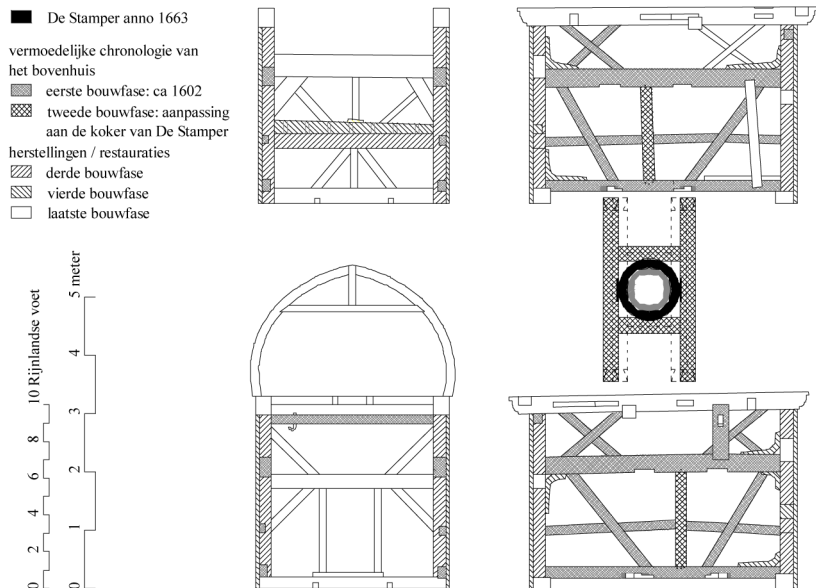
Bij de renovatie enkele jaren geleden van het bovenhuis van molen Het Haantje in Weesp bleken zich hierin zestiende-eeuwse delen te bevinden, namelijk krommers in de hoeken van de eiken constructie en onderdelen van de koker. Onderdelen van deze ouderdom zijn zeer zeldzaam in molens. De uitkomsten van het bouwhistorische onderzoek vormen een welkome aanvulling op de kennis van de geschiedenis van de molenbouw in Nederland.

In 1820 bouwde Jan Bruin Wz een oliemolen aan de Korte Stammerdijk aan de noordzijde van Weesp. De molen werd gebouwd als wipmolen op een houten loods en al in 1828 omgebouwd tot korenmolen. Tot het begin van de twintigste eeuw behield de molen haar functie. Omstreeks 1943 werden de molenstenen verwijderd en werd de houten onderbouw van de molen ingericht tot woning (thans drie woningen). Archivaris J.H. van den Hoek Ostende vond documenten waaruit bleek dat Het Haantje afkomstig was uit Amsterdam en daar in 1663 was gebouwd.

Het eerste dat bij het onderzoek opviel was dat de balken die de lagers vormen waarmee het bovenhuis rond de houten koker draait ooit verder uit elkaar waren gelegd om deze aan te passen aan een koker met een grotere diameter (ca. 100 cm). Er waren echter geen aanwijzingen dat de koker van deze molen groter was gemaakt. Het bovenhuis hoort dus niet bij deze molen maar werd daarop aangepast. Een klein detail, een restant van een historische vangconstructie (= de rem van de molen), deed vermoeden dat het bovenhuis weleens aanzienlijk ouder kon zijn dan de onderbouw, namelijk te dateren vóór 1654, toen uitvindingen leidden tot verbeterde wicken en vangconstructies.

De toepassing van krommers of knieën in de molenconstructie is vrij zeldzaam, zie

behalve het Haantje de zaagmolens De Otter in Amsterdam (1630) en De Held Jozua in Zaandam (1719). Waarschijnlijk speelt de nabijheid van scheepsbouw een rol. In Het Haantje dateren de krommers waarschijnlijk niet uit de bouwtijd. Achter sommige van deze krommers werden kepen van ongebruikte houtverbindingen aangetroffen zodat ze blijkbaar pas later werden aangebracht. Dendrochronologisch onderzoek (RING) wees uit dat het bovenhuis omstreeks 1600 bleek te zijn gebouwd (veldatum van de boom 1602 +/- 6 jaar). Een zelfde datering betrof de lagerconstructie, die blijkbaar van sloophout van dezelfde, gesloopte molen werd geconstrueerd. Toch is het zeer onwaarschijnlijk dat het bovenhuis al in 1663 met de onderbouw werd gecombineerd omdat het dan logischer was geweest de koker een kleinere doorsnede te geven. Verrassend was echter de datering van twee monsters van de koker. Het ene monster gaf als veldatum van de boom 1661 +/- 8 jaar. Dit is een aanwijzing dat de molen in Weesp de in 1663 opgerichte Amsterdamse molen is. Een ander monster uit de koker gaf echter een datering tussen 1552 en 1558. Voor de koker werd dus materiaal gebruikt van een molen die op dat moment ongeveer een eeuw oud was.

Afb. Documentatietekening met de diverse fasen van het bovenhuis. (Tek. N. Jurgens).

Op basis van de archief- en bouwhistorische gegevens kan de geschiedenis van Het Haantje als volgt beschreven worden: in 1663 werd de molen als marmerzaag- en slijpmolen opgericht aan de Boerenwetering in Amsterdam. Daarbij werd gebruik

gemaakt van de onderdelen van een nog onbekende molen van omstreeks 1558, met name delen van de koker en van het bovenhuis. Het ligt immers niet voor de hand dat een versleten bovenhuis wordt vervangen door een ouder exemplaar. Het oorspronkelijke bovenhuis zal dus al een aanzienlijke ouderdom hebben gehad. In 1708 werd de molen verbouwd tot loodwitmolen. In 1820 werd de molen naar Weesp verplaatst. Op een nog niet bekend tijdstip is het bovenhuis vervangen door dat van een molen die kort na 1602 was gebouwd.

Andere wipmolens met een vergelijkbare ouderdom bestaan niet. Door de aard van de constructie worden deze molens zelden oud. Het oudste nog bestaande bovenhuis is dat van de Zandwijkse molen bij Almkerk in het Land van Heusden en Altena dat uit 1699 dateert; bijna een eeuw jonger dan Het Haantje. Voor de kennis van de ontwikkeling van de Hollandse molenbouw is de geschiedenis van Het Haantje dan ook van enorm belang. Het in Het Haantje aangetroffen restant van de vangconstructie was wel uit bestekken bekend maar nog nooit 'in levenden lijve' aangetroffen, althans niet in Nederland. Ook de constructie van het bovenhuis zelf wijkt sterk af van dat van andere nog bestaande molens. Op dit moment is nog niet bekend of het bovenhuis werd gemaakt voor een water-, een koren- of industriemolen.

De onderbouw van Het Haantje kon nog niet worden onderzocht. Marmenzaag en –slijpmolens zijn altijd zeldzaam geweest en inmiddels geheel verdwenen. Behalve enkele verleningen van octrooien (1663 etc.) ontbreekt het aan beschrijvingen of documentatie. Bij de oprichting in 1663 kreeg de Amsterdamse molen de naam 'De Stamper'. Stampers werden in verschillende molenfuncties gebruikt maar niet bij het zagen en slijpen van marmar. Wellicht verwijst de naam naar de functie van de zestiende-eeuwse molen waarvan bij de bouw in 1663 onderdelen verwerkt werden. Dat zou een nieuwe gegeven zijn omdat in Amsterdam van deze functies nog geen oudere vermeldingen bekend zijn dan omstreeks 1590. (Voor dit verslag is gebruik gemaakt van een artikel over deze molen geschreven door Nico Jurgens)

Elisabeth Stades-Vischer

Pauze

Een kamer achterin het monument blijkt de keet van de bouwvakkers te zijn. Ze beginnen aan hun tweede schaft als ik tegen elf uur arriveer. Staande in de deuropening licht ik mijn komst toe. De voorman spreekt mobiel met een ontbrekende collega: “koffie is klaar!” “Lekker”, is mijn reactie. Flauw zijn ze niet. Terwijl ik aanschuif en geniet van het bakkie schieten enkele mensen de trap op. Ze zoeken iemand. Even later begin ik boven met een moerbalk. Mede-speurneus Jean komt binnen en stelt me voor aan de eigenaar, zijn vriendin en twee ambtenaren van de gemeente. “Waar zat je?”, vraagt hij. “Aan de koffie”. Verontwaardigd: “Ben hier voor de vierde keer, maar nog nooit gevraagd op de koffie”.

Dirk Jan de Vries

AHF-Jahrestagung Wuppertal 2004

Programm (Stand Anfang Juni 2004)

Zeitraum der Tagung

Das Vortragsprogramm der Tagung beginnt am Morgen des Donnerstag, 14. Oktober 2004, um 9.00 Uhr, sodaß die meisten Teilnehmer bereits am Vortag anreisen müssen. Es ist daher das Tagungsbüro am Mittwoch, 13.10.2004, bereits ab 14.00 Uhr besetzt und wird für Mittwoch-Nachmittag eine erste Stadtführung angeboten (Anmeldung mit beiliegender Postkarte !)

Die Tagung endet am Sonntag, dem 17.10.2004, gegen 16.30 Uhr, sodaß fast alle Ziele noch an diesem Tag bequem erreicht werden können.

Anreise

Wuppertal liegt im Schnittpunkt mehrerer Autobahnen und ist daher aus allen Himmelsrichtungen gleichgut erreichbar. Mit dem PKW Anreisende sollten sich aber bei der gebuchten Unterkunft nach Parkmöglichkeiten erkundigen, das solche in der Innenstadt knapp sind. In der Umgebung des Tagungslokales (5-10 Minuten Fußweg) kann tagsüber das Kaufhof-Parkhaus, das Parkhaus an der Aue und der Parkplatz an der Stadthalle genutzt werden, sonstige Parkmöglichkeiten bestehen kaum. Grundsätzlich ist es daher besser, außerhalb - z.B. in Sonnborn an der Wupper - zu parken und dann mit der Schwebebahn in die Innenstadt zu fahren. Die nächste

Schwebebahnhaltestelle zum Tagungsraum ist Ohligsmühle, von dort sind es dann noch ca. 5 Minuten zu Fuß.

Wuppertal ist eine Stadt der Bahnhöfe, früher waren es einmal über 30, und auch heute noch gibt es deutlich mehr als zehn. Der Halt für Fernzüge ist der ehemalige Bahnhof Wuppertal-Elberfeld, heute Wuppertal-Hbf. Von hier ist der Tagungsraum in etwa 12 Minuten zu Fuß erreichbar, noch etwas näher liegt der Bahnhof Wuppertal-Steinbeck der S-Bahn.

Mit der Bahn bestehen stündlich zwei IC bzw. ICE-Verbindungen Richtung Köln oder Hagen, dazu kommen noch Regionalexpress, Regionalbahnen sowie S-Bahnen nach Hagen, Düsseldorf und Essen. Durch die günstige Anbindung können die meisten Ziele in Deutschland problemlos in einem Tag erreicht werden, wie die Auflistung der Zugabfahrtszeiten nach Ende der Tagung ab Wuppertal-Hbf zeigt (Stand Mai 2004, bis zur Tagung sind noch Änderungen möglich):

Nach:	Abfahrt Wpt	Ankunft bis	Abfahrt	Wpt.
<u>Ankunft</u>				
Amsterdam:				
Basel:	17:14	21:38	stdl.	20:15
00:38				
Berlin:	17:17	20:02	stdl.	20:17
00:30				
Dresden:	17:17	23:37	stdl.	17:17
23:50				
Hamburg:				
Hannover:	17:17	18:28	stdl.	20:17
22:28				
München	17:14	21:26	stdl.	19:13
00:33				

Tagungsbüro

Das Tagungsbüro befindet sich während der Tagung im Vorraum des Johann-Gregor-Breuer-Saales, in dem die Vorträge stattfinden, in der Auer-Schulstraße 9 am Rande des Luisenviertels am Laurentiusplatz. Es wird dort am Mittwoch, 13.10.2004, ab 14.00 Uhr geöffnet sein, am Donnerstag 14.10., von 8.00 - 13.00 Uhr und am Fr., 15.10.2004, von 8.30 - 12.30 Uhr.

Im Tagungsbüro besteht die Möglichkeit, Büchertische einzurichten; Meldungen hierzu bitte an den Vorstand.

Unterkunft

Verschiedene, mit Preisen von 59.- Euro bis 89.- Euro noch relativ günstige Unterkünfte, von denen fußläufig der Tagungsort erreicht werden kann, sind vorreserviert und müssen mit der beiliegenden Bestellkarte bis 01.08.2004 direkt beim Wuppertaler Tourismus-Büro bestellt werden. Bei Zimmerreservierungen auf eigene

Faust sollte unbedingt berücksichtigt werden, daß Wuppertal eine flächenmäßig sehr ausgedehnte Stadt ist, sodaß eventuell weite und lange Anfahrtswege entstehen. Dies gilt z.B. auch für die Jugendherberge (Obere Lichtenplutzerstraße 70, 0202-552372), von der aus bis zum Tagungsort mit öffentlichen Verkehrsmitteln mit 45-60 Minuten Anfahrt zu rechnen ist; mit dem PKW geht es schneller, die eingesparte Zeit braucht man dann aber wieder für die Parkplatzsuche. Günstiger erreichbar und preislich nicht viel höher (von teilweise 20.- Euro bis 40.- Euro) gibt es in Unterbarmen (Hotel An der Hardt, 0202-2803501) und Sonnborn (Dorfschenke, 0202-741114; Hotel Schwaferts, 0202-740311; Bergisches Haus, 0202-742940) einfachere Quartiere, die in der Nähe der Schwebbahn liegen.

Verpflegung

Für die Mittagessen am 14.10. und 15.10. stehen zahlreiche Möglichkeiten in der unmittelbaren Umgebung des Tagungsraumes zur Verfügung. Eine Liste mit Gaststätten, die vorbereitet sind, auch größere Gruppen zu versorgen, wird verteilt werden. Für den Abend des 13.10 und 14.10 ist der Saal im Obergeschoß des Restaurants La Lanterna im Hofbereich unmittelbar neben dem Tagungsraum reserviert (Essen auf eigene Rechnung).

Anmeldung

Bitte nehmen Sie - auch als Referent - die Anmeldung zur Tagung, die keine Zimmerreservierung umfaßt, mit beiliegender Karte an die Geschäftsstelle des AHF umgehend, spätestens bis zum 01.08.2004, vor. Wir benötigen eine baldige Rückmeldung, um die benötigten Kapazitäten richtig einschätzen zu können. Dabei ist für die Exkursionen eine Voranmeldung erforderlich; es wird versucht werden, dabei auf alle Wünsche einzugehen, der Vorstand behält sich aber ggf. eine Regulierung vor.

Tagungsgebühr

Die Tagungsgebühr beträgt diesmal 125.- Euro für Mitglieder, 80.- Euro für Studenten und Arbeitslose, 150.- Euro für Nichtmitglieder und soll vorab auf das Konto des AHF Nr. 1005651 bei der Sparkasse Rhein-Nahe (BLZ 56050180) mit dem Hinweis „Tagungsgebühr Wuppertal“ überwiesen werden; in Ausnahmefällen kann die Gebühr auch noch im Tagungsbüro entrichtet werden.

Von Referenten wird eine deutlich ermäßigte Tagungsgebühr in Höhe von 50.- Euro erhoben.

Die Tagungsgebühr, mit der auch die Saalmiete und die Projektionstechnik bezahlt werden muß, schließt alle Kaffeepausen und die Exkursionen inclusive der Transportmittel, Eintritte und beide Essen ein, dazu zusätzlich einen Imbiß am Abend des 15.10. im Historischen Zentrum sowie einen weiteren Imbiß am Mittag des 17.10., nicht aber die übrigen beiden Mittag- und Abendessen während der Tagungstage.

Mittwoch, 13.10.2004

Anreise

Das Tagungsbüro im Vorraum des Johann-Gregor-Breuer-Saales in der Auer-Schulstraße 9 in Wuppertal-Elberfeld ist ab 14:00 Uhr besetzt.

15:30 - 18:30 Uhr

Stadtrundgang mit Christoph Heuter (Wuppertal/ Münster)
Elberfelder Kontraste - Luisenviertel, Ölberg, Brilller Viertel
Treffpunkt am Tagungsbüro, bitte Teilnahme mit beiliegender Karte anmelden

19:00 Uhr

Sitzung des Arbeitsausschusses

Restaurant La Lanterna

20:00 Uhr

Für die Teilnehmer der Tagung ist der Saal im Obergeschoß des Restaurants La Lanterna neben dem Tagungsraum im Hof, Zugang vom Laurentiusplatz her, reserviert (Essen und Trinken auf eigene Rechnung)

Donnerstag, 14.10.2004

09:00 – 9:30 Uhr

Eröffnung der Tagung und Grußworte

Prof. Dr. G. Ulrich Großmann, Vorsitzender des AHF

Landeskonservator Prof. Dr. Udo Mainzer
Oberbürgermeister der Stadt Wuppertal

Sektion I: Das Wuppertal im Bergischen Land

Koordination der Sektion und Ansprechpartner für die Referenten:

Christoph Heuter (Wuppertal/ Münster)

09:30 - 10:00 Uhr

Stefan Gorßen (Bielefeld/ Bonn)

Wirtschaftsgeschichte der Bergisch-Märkischen Region

10:00 - 10:30 Uhr

Volkmar Wittmütz (Velbert)

Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Wuppertals im 19. Jahrhundert (Arbeitstitel)

10:30 - 11:00 Uhr Kaffeepause

11:00 - 11:45 Uhr

Christoph Heuter (Wuppertal/ Münster)

„Knäuel im langen Häuserfaden“

Stadtentwicklung und Bauen im Wuppertal 1770-1914

11:45 - 12:30 Uhr

Ulrich Klein (Marburg)

Der Forschungsstand zum Bauen in der Region bis zur Industrialisierung

12:30 - 13:00 Uhr

Norbert Nußbaum (Köln, angefragt)

Neue Ergebnisse zur Hausforschung im Bergischen Land

13:00 - 14:30 Uhr: Mittagspause

14:30 - 18:30 Uhr: Stadtexkursionen

Treffpunkt: Im Vorraum des Tagungsraumes
Vorherige Anmeldung für eine der vier Gruppen erforderlich !

1. Christoph Heuter (Wuppertal/ Münster)

Westwärts - Die Stadterweiterung Elberfelds im 19. Jahrhundert

(Schwebebahn-Fuß-Exkursion)

2. Elke Janßen-Schnabel (Pulheim-Brauweiler)

Das Zoooviertel (Arbeitstitel)

(Schwebebahn-Fuß-Exkursion)

3. Ulrich Klein (Marburg)

Weiter nach Westen - Verstädterung zwischen Elberfeld und Vohwinkel (Schwebebahn-Fuß-Exkursion)

4. Klaus-Ludwig Thiel (Pulheim-Brauweiler)

Unterbarmen: Allee, Haspel, Eiland (Arbeitstitel)

(Schwebebahn-Fuß-Exkursion)

19:00 Uhr: Mitgliederversammlung des AHF

Johann-Gregor-Breuer-Saal, Auer-Schulstraße 9 in Wuppertal-Elberfeld

(siehe gesonderte Einladung, Gäste sind willkommen)

Freitag, 15.10.2004

Sektion II: „Der Bürger auf dem Lande“

Moderation und Ansprechpartner für die Referenten:

Thomas Spohn (Dortmund/Münster)

08:00 - 08:20 Uhr

Thomas Spohn (Dortmund/Münster)

Einleitende Bemerkungen

08:20 - 08:40 Uhr

Herbert May (Bad Windsheim)

Reichsstädtische Bauordnungen (Arbeitstitel)

08:40 - 09:00 Uhr

Dirk J. de Vries (Zeist)

Ein Bauvertrag von 1539 für ‚een scoen nieu huys int landt van Cromstrijen‘ (NL)

09:00 - 09:20 Uhr

Carsten Vorwig (Kommern) Gewerkehäuser des Sauerlandes und der Nachbarregionen im 18. Jahrhundert (Arbeitstitel)

09:20 - 09:40 Uhr

Christian Renfer (Zürich)

Stadtbürgerliche Landsitze während des Ancien Régime mit Fortsetzung im 19.Jh am Zürichsee

09:40 - 10:00 Uhr

Peter Barthold (Cammer/Münster)

Bürgerliche Freihöfe im Mindener Land Mitte des 17. Jahrhunderts

10:00 - 10:30 Uhr: Kaffeepause

10:30 - 10:50 Uhr

Ulrich Hauer (Haldensleben) Der Kaufmann Johann Gottlob Nathusius und sein Agrar-Industrie-Komplex in Althaldensleben und Hundisburg

10:50 - 11:10 Uhr

Claudia Euskirchen (Köln) „Auch die Lage in den Bergen ist mir erwünscht.“ August Thyssen auf Schloss Landsberg. Wohnkonzepte der wirtschaftsbürgerlichen Elite um 1900

11:10 - 11:30 Uhr

Christina Notarius (Bonn/Pulheim-Brauweiler)

Garten- und Sommerhäuser im Rheinland (Arbeitstitel)

11:30 - 11:50 Uhr

Joachim Kleinmanns (Karlsruhe)

Aussichtstürme in Barmen und Elberfeld – Zur Entwicklung bürgerlicher Erlebnisarchitektur im 19. Jahrhundert

11:50 - 12:10 Uhr

Thorsten Albrecht (Stockelsdorf)

Lübecker Sommerhäuser und Strandvillen – Erholung, Natur und Sommerfrische:

12:10 - 12:30 Uhr

Michael Schimek (Bad Sobernheim)

Neue Häuser für Sommerfrischler – Bäderarchitektur im Ostseebad Göhren auf Rügen

12:30 - 14:00 Uhr: Mittagspause

14:00 - 14:20 Uhr

Hans-Jürgen Rach (Berlin)

Zum Problem der ‚Verstädterung‘ der stadtnahen und der stadtfernen Gemeinden im 19. und 20. Jahrhundert – Beispiele aus dem Magdeburger und Berliner Raum

14:20 - 14:40 Uhr

Christine Scheer (Wewelsfleth)

Wohnformen auf den Höfen der Krempermarsch zwischen 1850 und 1900. Bäuerlich oder bürgerlich ?

14:40 - 15:00 Uhr

Svenja Zell und Olaf März (Hamburg und Hameln)

Ländliches Bauen zwischen Dorf, Flecken und Stadt im Braunschweigischen Weserdistrikt des 18. Jahrhunderts

15:00 - 15:30 Uhr: Kaffeepause

15:30 - 15:50 Uhr

Christoph Beck/Reinhard Reuter (Darmstadt)

Städtische Baumerkmale in Dörfern im Rhein-Main-Gebiet

15:50 - 16:10 Uhr

Lutz Volmer (Bielefeld)

Bautätigkeit von Bürgern auf dem Lande im östlichen Westfalen: Ravensberg im 18. und 19. Jahrhundert

16:10 - 16:30 Uhr

Heinrich Stiewe (Wellentrup)
Bürgerliches Bauen auf dem Lande - Beispiele
aus Lippe

16:30 - 16:50 Uhr

Wolfgang Rüter (Stadthagen/Hannover)
Bauern – Bürger – Edelmann. Standesgemäße
Distinktionen im ländlichen Hausbau
Ostfrieslands vom 16. bis 20. Jahrhundert

16:50 - 18:00 Uhr: Abschlußdiskussion des Tages

ab 18:30 Uhr:

Abendbesuch im Historisches Zentrum -
Museum für Frühindustrialisierung, Engelsstraße
10, in Wuppertal-Barmen

Schwebebahn: Haltestelle Werther Brücke, S-
Bahn: Bahnhof Wuppertal-Barmen

19:30 Uhr

Empfang durch den Oberbürgermeister der
Stadt Wuppertal im Dachgeschoß des Museums

20:00 - 22:00 Uhr

Gemeinsamer Imbiß und Besichtigung des
Museums

Samstag, 16.10.2004

Sektion I: „Die Region“

Koordination: Christoph Heuter und Thomas
Spohn

Ganztägige Busexkursion in der Bergisch-
Märkischen, d.h. Rheinisch-Westfälischen
Grenzregion:

Abfahrt: 8:00 Uhr vom Busparkplatz vor dem
Hauptbahnhof Wuppertal (oberer Ausgang)

Die Objekte werden von den beiden Bussen in
umgekehrter Richtung angefahren; die Gruppen
treffen sich dann beim Mittagessen und am
Abend auf Schloß Burg

Besichtigungsobjekte:

Wuppertal-Elberfeld-Mirke (Wohnviertel der
Zeit um 1880);
Sprockhövel, Hof Großer Siepen (Bauten des 16.
bis 19. Jahrhunderts);
Schwelm, Kurbetrieb der Zeit um 1800;
Ennepetal, Haus Heilenbeck von 1783-85;
Gevelsberg, Haus Rochholz (Adelsitz des 17.
Jahrhunderts);
Hagen, Haus Harkorten mit Baulichkeiten des
17. und 18. Jh.;
Hagen-Emst, Industriellenwohnsitz Hohenhof
von 1907/ 08 (dort gemeinsames Mittagessen),
Hagen-Emst, Textilarbeiterhäuser im
„Wasserlosen Tal“ Walddorfstraße 1910/12,
Wuppertal-Langerfeld, Bleicherhaus Oehde von
1712 und ehem. Firma J.P. Bemberg AG
Radevormwald-Dahlerau Tuchfabrik Johann
Wülfig & Sohn von 1836/ 72 mit Wohnbauten,
Remscheid-Lennep (Altstadt nach Brand 1745;
Villen der Familie Hardt/ Wülfig, Mitte 19.
Jahrhundert).

19:00 Uhr: Gemeinsames Abendessen auf Schloß
Burg

gegen 22.30 Uhr: Busfahrt zurück nach
Wuppertal

(für eine eventuelle frühere Rückfahrt besteht
von Unterburg aus eine durchgehende Obus-
Verbindung nach Wuppertal-Vohwinkel,
Schwebebahnbahnhof)

Sonntag, 17.10.2004

Sektion III: „Bauen und Wohnen in der Stadt des 19. Jahrhundert“

Moderation und Ansprechpartner für die
Referenten: Fred Kaspar (Telgte/Münster)

8:45 - 9:00 Uhr

Fred Kaspar (Telgte/Münster)
Einleitende Bemerkungen

9:00 - 9:20 Uhr

Jan Wilhelm (Bamberg)
Archivalische Quellen für die Hausforschung.
Die Hausakten des Baugeschäfts Conrad
Rathkamp & Söhne in Göttingen

9:20 - 9:40 Uhr

Ronald Stenvert (Niederlande)
Bauen als business in Twente und dem deutschen Grenzgebiet am Ende des 19. Jahrhunderts

9:40 - 10:00 Uhr

Thomas Nitz (Erfurt)
Der Wandel des Wohnhauses im 19. Jahrhundert in Erfurt

10:15 - 10:45 Uhr: Kaffeepause

10:45 - 11:05 Uhr

Christoph Dautermann (Krefeld)
Krefeld - eine Stadt des 19. Jahrhunderts

11:05 - 11:25 Uhr

Karen Gross (Breitenheim)
Entwicklungen des 19. Jahrhunderts in Meisenheim/Glan

11:25 - 11:45 Uhr

Sonja Behrens (Birkenau)
Bauen in der Gründerzeit: Standort, Bautechnik und Bauzier - am Beispiel des Landgerichtsgebäudes in Landau/Pfalz

11:45 - 12:05 Uhr

Barbara Rinn (Köln)
Der frühe Werksiedlungsbau im rheinischen Braunkohlenrevier

12:05 - 12:30 Uhr Abschlußdiskussion des Vormittages

12:30 - 13:30 Uhr: Gemeinsamer Mittagsimbiss im Tagungsraum

Sektion 4: „**Neue Forschungsergebnisse**“

Moderation und Ansprechpartner für die Referenten: Ulrich Klein (Marburg)

13:30 - 14:00 Uhr

Hannes Eckert/Joachim Kleinmanns (Karlsruhe)
Zwei Bauernhäuser des 15. und 16. Jahrhunderts im Kraichgau

14:00 - 14:15 Uhr

Thomas Eissing

Der Wandel vom Lager- oder Wirtschaftsgebäude zum Wohnhaus: Forchheim, Rosengäßchen 6 von 1430/31

14:15 - 14:30 Uhr

Anja Schmid-Engbrod (Köln)
Historische Außenwandbekleidungen in Südniedersachsen

14:30 - 14:45 Uhr

Bernd Adam (Hannover)
Das Ausreiterhaus in Lüneburg und die Einführung des Mansarddaches in Norddeutschland

14:45 - 15:15 Uhr

Ulrich Knapp (Leonberg)
Die Haftung des Architekten bei Bauunglücken im 17. Jahrhundert am Beispiel der Voralberger Baumeister

15:15 - 15:30 Uhr

G. Ulrich Großmann (Nürnberg)
Neues zum Runenfachwerk

15:30 - 16:30 Uhr: Abschlußdiskussion der Tagung

16:30 Uhr: Ende der Tagung

Vraag en antwoord

Dekstenen

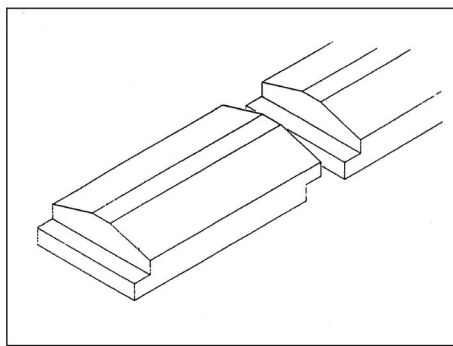
In Nieuwsbrief nr. 31 van okt. 2002 stond een tekening van de heer A. Warffemius van een gevonden deksteen te Rimburch. Er werd verzocht om een reactie. Ondergetekende is in het bezit van zo'n deksteen, welke gevonden is op de nok van een oude boerenschuur te Beesel a/d Maas (Bij Neer en Kessel). De steen maakte deel uit van een hele reeks van dergelijke stenen die over de lengte van de nok onder de vorsten zijn aangebracht.

De steen is van gebakken klei, het ronde gedeelte laat sporen zien van bezanding, wellicht om het gemakkelijk te lossen uit de mal. De vlakke onderzijde is glad en er zit aan de kopse kant een restant van kalkmortel. Afmetingen: 26 cm. lang, 15,5 cm. breed en 6 cm. hoog. Het baksel oogt primitief. Zie bijgaande foto.

Gaat het hier om iets typisch Limburgs? Zijn er meer van deze stenen bekend?

Reacties kunnen gestuurd worden aan: Huub Mombers, Korte Akker 101, 6651 WL te Druten

Huub Mombers is dakpanspecialist en verzamelaar.

Afb. Links de deksteen uit de collectie van Huub Mombers, rechts de tekening van Ab Warffemius van de stenen uit Rimburch.

Groeven en krassen

Regelmatig neem je dingen waar die je niet meteen begrijpt. Zo viel mijn oog tijdens een bezoek aan een boerderij in Naaldwijk op een schuurgevel met opmerkelijke bakstenen. In de stenen zijn namelijk zeer veel grillige, voornamelijk horizontale lijnen krassen en groeven van ongelijke grootte, vorm en diepte aanwezig die over diverse stenen doorlopen. De karakteristieke sporen zijn daarom niet ontstaan tijdens het bakproces,

maar dateren van na de bouw van de gevel in de 18de eeuw. Analyse van de krassen en het steenoppervlak leerde verder dat de oorzaak geen natuurlijke kan zijn. Dus geen schade door erosie (wind en zand) of dieren die met hun huid tegen het metselwerk schuurden. De vele dunne groeven en krassen moeten, mede vanwege enkele verticale stroken, door mensenhanden zijn vervaardigd. Vermoedelijk zijn de bakstenen met een puntig en scherp voorwerp bewerkt en is het oppervlak opgehakt of misschien geborsteld. Met welk doel dit is gedaan is mij onduidelijk. Wilde men vuilaanslag verwijderen of de steen prepareren voor een cementlaag? Wie het weet mag het zeggen. Ongetwijfeld zijn er collega's die dit eerder hebben gezien en er ook een verklaring voor hebben. Reacties graag aan ondergetekende.

Albert Reinstra

Afb. Deel van de muur voorzien van bakstenen met merkwaaardige groeven. (Foto A.Reinstra)

Korstmossen en muurbloempjes

Martha Bakker en Vincent van Rossem (red.), *Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci*, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam 2004.

Wijnand Bloemink, Nina Herweijer, Henk Nalis & Ronald Stenvert, *De Waag in Deventer: 475 jaar geschiedenis*, Zutphen 2003.

Campbell, J. W. P., *Baksteen : geschiedenis, architectuur, technieken*, Thoth, Bussum, 2003.

Johannes Cramer und Thomas Eissing ; mit Beitr. von Amy Prescher und Przemyslaw Zalewski, *Dächer in Thüringen*, Bad Homburg 1996. (Arbeitshefte des Thüringischen Landesamtes für Denkmalpflege; 2/1996)

Léon Deben, Willem Salet & Marie-Thérèse van Thoor (red.), *Cultural heritage and the future of the historic inner city of Amsterdam*, Aksant, Amsterdam 2004.

Geest, J. van, *Heerlen: architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Waanders, Zwolle 2003. (Monumenten inventarisatie project Architectuur en stedenbouw in 1850-1940)

Harmanni, R., Inventarisatie decoratieve interieurschilderingen in Nederland, In: *RKD-Bulletin*, (2003), nr. 2, p. 1-18.

Hegener, M., *Boerderijen in Gelderland*, Lannoo, Warnsveld 2003.

Hemert, R. van, *Kozijnen, deuren, ramen, luiken : handboek voor timmerlieden betrokken bij restauratie van monumenten*, Stichting Nationaal Restauratie Centrum, Amsterdam 2003.

Janse, H. e.a., *Spijkers en draadnagels*, Primavera pers, Leiden 2004.

Kuiken, K., Middeleeuwse zandstenen grafkisten in Groningen, In: *Groninger kerken* ; 21(2003), nr. 1, p. 4-15

Van Loon van de Moosdijk, P. I. J. G. M., *Goet ende wael gheraect : versieringsmotieven op luid- en speelklokken uit middeleeuwen en renaissance in het hertogdom Brabant (1300-1559)*, Nijmegen University press, Nijmegen 2004.

M. Schrader en J. Voigt, *Baubistorisches Lexikon. Baustoffe, Bauweisen, Architekturdetails.*, anderweit Verlag GmbH, Suderburg-Hösseringen 2003.

Steensma, R., Het geheim van de lege nis: sporen van de katholieke eredienst in Friese kerken, In: *Keppelstok*, nummer 68, juni 2004.p. 4-45.

Vermeer, G., Metselwerk in de oude binnenstad van Amsterdam, In: *Binnenstad* ; 37(2003), nr. 203, p. 99-100

M. van Vlierden e.a., *Hout- en steensculptuur van Museum Catharijneconvent ca 1200-1600*, Waanders, Zwolle 2004

Warffemius, A., *Vijf eeuwen 'A gen beuke'. De (bouw)geschiedenis van een Limburgse boerderij*, Zwolle 2004.

Afb. En nu maar afwachten of ze kunnen lezen... (Foto A. Reinstra)

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889,
Werk: Rijksdienst voor de
Monumentenzorg,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Ir. W. Weve,
van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581 (thuis),
tel. 015-2602182 (werk)

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889
email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties: voor 1 november 2004 te zenden naar bovenstaand adres. De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal 15 Euro over te maken op postgiro 273441 t.n.v. penningmeester SBN te Almere. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de drie maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Op de omslag: Dwarsdoorsneden van een vakwerkboerderij uit Schweiberg. Uit: Warffemius, A., *Vijf eeuwen 'A gen beuke'. De (bouw)geschiedenis van een Limburgse boerderij*, Zwolle 2004.